

'છંદોલય' અંતર્ગત 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં
આધુનિકતાનો આસ્વાદ

Mr. Jaydip R. Vala
Research Scholar in Gujarati

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમયની દૃષ્ટિએ યુગ વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વાતંત્ર્ય પછીના ઈ.સ. ૧૯૫૫ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫ સુધીના સમયગાળાને આધુનિકયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેના મૂળમાં વિદ્રોહ, અસ્વીકાર અને ઉચ્છેદ પડેલા છે. આધુનિકતાના આવિર્ભાવની પાછળ યુગચેતના અને આધુનિક ચિંતનની ભૂમિકા રહેલી છે. આધુનિકતા (Modernity)નો અર્થ સંકુલ છે. એમાં નવી નવી અર્થઘટનાઓ ઉમેરાતાં એ સંકુલતામાં સતત વૃદ્ધિ અને વિકાસ થતો રહ્યો છે. આધુનિકતા એટલે જેમાં પરંપરાથી મુક્ત થવાની ઝંખના હોય તે. ગુજરાતી સાહિત્યની અંદર આધુનિકતાનો આવિષ્કાર પૂર્ણ સ્વરૂપમાં સુરેશ જોશીની કવિતામાં પ્રગટે છે, પરંતુ તે પૂર્વે પણ ઘણા કવિઓની કવિતામાં આધુનિકતાના અંશો જોવા મળે છે. જેમકે કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ, નિરંજન ભગત, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, હસમુખ પાઠક, નલિન રાવળ આદિ કવિઓની કવિતામાં આધુનિકતાનાં લક્ષણો જોવા મળે છે. અહીં નિરંજન ભગતના 'છંદોલય' કાવ્યસંગ્રહમાંના 'પ્રવાલદ્વીપ'ના કાવ્યોમાં જોવા મળતી આધુનિકતાનો આસ્વાદ કરાવવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે.

અનુગાંધીયુગના અગ્રણી કવિ નિરંજન ભગતનો જન્મ તા.૧૮/૦૫/૧૯૨૬ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેમની પાસેથી સૌપ્રથમ ઈ.સ. ૧૯૪૯માં 'છંદોલય' નામનો કાવ્યસંગ્રહ મળે છે. ત્યાર પછી 'કિન્નરી' (૧૯૫૦), 'અલ્પવિરામ'

(૧૯૫૪), 'છંદોલય' (૧૯૫૭ - જે 'પ્રવાલદ્વીપ'ની રચનાઓ ઉમેરીને તૈયાર કરેલો પ્રતિનિધિ કાવ્યસંગ્રહ છે.), '૩૩ કાવ્યો' (૧૯૫૮) વગેરે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. નિરંજન ભગતની કવિતા પોતીકા અનેક વિશેષોથી સમૃદ્ધ છે. નિરંજન ભગત બહુશ્રુત વિદ્વાન અધ્યાપક હોવા સાથે જીવનમૂલ્યોના આરાધક તથા સંરક્ષક નાગરિક તરીકે જીવવા મથતા નગરવાસી કવિ છે.'

કવિ નિરંજન ભગતના કાવ્યસંગ્રહ 'છંદોલય'ની બીજી સંકલિત આવૃત્તિનું પ્રકાશન ઈ.સ. ૧૯૫૭માં થયું છે. જેમાં ઈ.સ. ૧૯૪૬ થી ઈ.સ. ૧૯૫૬ સુધી લખાયેલા આધુનિક નગરસંવેદનનાં ૧૬ જેટલાં કાવ્યોને 'પ્રવાલદ્વીપ' નામે છંદોલયની સંવર્ધિત આવૃત્તિમાં આવરી લેવામાં આવ્યા છે. આ 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં ગુજરાતી કવિતાનો આધુનિક ભાવબોધનો પ્રથમ ઉન્મેષ ઝીલાયેલો જોવા મળે છે. નિરંજન ભગત જણાવે છે કે 'પ્રવાલદ્વીપ' એ 'છંદોલય'ના કેન્દ્રમાં છે. 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોનો એક જ વિષય છે-મુંબઈ શહેર, એક આધુનિક નગર, આધુનિકતાનું નગર. આમ, 'પ્રવાલદ્વીપ'ની કવિતા એ આધુનિકતાની કવિતા છે, આધુનિક કવિતા છે. એમાં વિષયની એકતા છે. આ કાવ્યગુચ્છના શીર્ષક તરીકે કવિએ 'કાળમૃગયા' અને 'અંધારયાત્રી' એવા બે વિકલ્પોનો પણ વિચાર કર્યો હતો. પણ 'પ્રવાલદ્વીપ' વધુ મૂર્ત અને માર્મિક હતું તેથી અંતે એ શીર્ષક તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. 'પ્રવાલદ્વીપ' એટલે પરવાળાનો ટાપુ. મુંબઈ અગાઉ પરવાળાનો ટાપુ હતો અને કાલાંતરે ક્યારેક ફરી એક વાર પાછો પરવાળાનો ટાપુ થશે. 'પ્રવાલદ્વીપ'નો કાવ્યનાયક કહી શકે છે કે 'I am Bombay' - 'હું જ મુંબઈ છું.' 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં એકલા અટુલા મનુષ્યના ચિત્ત પર, સંવેદન પર મુંબઈના સ્થળ, કાળ અને પાત્રોનો પ્રભાવ અને પ્રત્યાઘાત છે. 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યો ચિંતનોર્મી કાવ્યો છે.

'નગરનું સંતાન' તરીકે પોતાને ઓળખાવનાર નિરંજન ભગત પોતાની કાવ્યરચનામાં મહદંશે માયાનગરી મુંબઈને કેન્દ્રમાં રાખતા જોવા મળે છે. તેઓ તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'છંદોલય'માંના 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોની અંદર 'મુંબઈનગરી', 'આધુનિક અરણ્ય', 'મ્યૂઝિયમમાં', 'ઝૂમાં', 'એક્વેરિયમમાં', 'એરોડ્રોમ પર', 'કાફેમાં', 'ફોકલેન્ડ રોડ', 'ફ્લોરા ફાઉન્ટન', 'ફાઉન્ટનના બસસ્ટોપ પર', 'ચર્ચગેટથી લોકલમાં', 'હોર્ન્બી રોડ', 'કોલાબા પર સૂર્યાસ્ત', 'એપોલો પર ચન્દ્રોદય', 'પાત્રો', 'ગાયત્રી' જેવાં ૧૬ કાવ્યોનો સમાવેશ કરે છે.

ઉપરોક્ત તમામ કાવ્યો આધુનિક મહાનગરી મુંબઈને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયાં છે. આ 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યો આધુનિકતાવાદી વલણો-લક્ષણો પ્રગટ કરતાં જોવા મળે છે. આ તમામ કાવ્યોની અંદર આધુનિકતાનું કેવું સ્વરૂપ નિરૂપણ પામ્યું છે તેનો અભ્યાસ કાવ્યોને કેન્દ્રમાં રાખીને કરીએ.

'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોનો પ્રથમ મણકો 'મુંબઈનગરી' છે. આ રચનાની અંદર મુંબઈનગરીના વિસ્તાર, એની બરછટતા, દુર્ભેદતા, સંવેદનશૂન્યતા, યાંત્રિકતા, નિર્વીર્યપણાને માત્ર 'મગરી'ના કલ્પન દ્વારા જ કેવું સૂચવી દેવાયું છે ! આ નગરી 'મગરી' જેવી ખરી, પરંતુ જેની તાકાત પુષ્કમાં રહેલી હોય છે, તે પૂંછડી ગુમાવેલી મગરી જેવી આ નગરીમાં રહેતા લોકો કેવા છે તેની વાત કરતાં કવિ કહે છે કે;

“ ચલ મન મુંબઈનગરી,
જોવા પુષ્ક વિનાની મગરી !
જ્યાં માનવ સૌ ચિત્રો જેવાં ,
વગર પિછાને મિત્રો જેવાં ;
નહીં પેટી, નહીં બિસ્ત્રો લેવાં,
આ તીરથની જાત્રા છે ના અધરી ! ”²

આમ, આ રચનામાં કવિ આધુનિક અરણ્ય એવા મુંબઈનગરની વ્યથા પાસે લઈ જાય છે. સિમેન્ટ, કોંક્રીટ, કાચ, શિલા, તાર, ખીલા, સ્ક્રૂનું અરણ્ય એવું મહાનગર મુંબઈ આધુનિક નગરની યાંત્રિકતાને પ્રથમવાર ગુજરાતી કવિતામાં લાવે છે. કવિ આ મહાનગરની બાહ્ય સામગ્રી વડે વ્યંગ કરે છે કે ઈન્દ્રજાલની લીલાને પણ ભૂલાવી દે એવી આ સ્વર્ગની સામગ્રી છે ! અહીં આપણે આધુનિકતા અને યાંત્રિકતાનો સમન્વય જોઈ શકીએ છીએ.

'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોનો દ્વિતીય મણકો 'આધુનિક અરણ્ય' નમૂનારૂપ કાવ્ય છે. અહીં નિરંજન ભગતે પૃથ્વી છંદનો અર્થપૂર્ણ અને સફળ પ્રયોગ કર્યો છે. આ કાવ્યમાં મહાનગર મુંબઈને જંગલ સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. કવિને આ નગર એક એવું અરણ્ય લાગે છે કે જેમાં હિંસક પશુઓની જેમ અસંખ્ય માનવીઓ અહીં તહીં ધૂમતા દેખાય છે. જંગલમાં જેમ પશુઓ ઉદર નિમિત્તે શિકાર કરવા નીકળી પડે છે, તેમ શહેરમાં પણ માનવીઓ નોકરી-ઘંઘા-આજીવિકા માટે સવારથી સાંજ અહીં તહીં ભટક્યા કરતા નજરે પડે છે. આ મહાનગરની અંદર બાહ્ય અને ભૌતિક ભવ્યતા જોવા મળે છે, પરંતુ નૈસર્ગિક, કુદરતી વાતાવરણનો સતત અભાવ જોવા મળે છે. આધુનિકતા સાથે આ પ્રકારની અભાવગ્રસ્ત સ્થિતિ-પરિસ્થિતિ પણ સંકળાયેલી છે. વર્તમાન સમયની અંદર પણ મોટા શહેરોએ માનવીની સાથે સંકળાયેલ પ્રકૃતિના કુદરતી વાતાવરણને છિનવી લીધું છે. તેની વાત કવિ અહીં વ્યક્ત કરે છે;

“ વનસ્પતિ નહીં, ન વેલ, નહીં વૃક્ષ જ્યાં ઝૂમતાં;
વિહંગ નહીં, રેડિયો ટફકતો પૂરે વોલ્યુમે;
નહીં ઝરણ, શી સરે સડક સ્નિગ્ધ આસ્ફાલ્ટની ;
ન પ્રેત, પણ આ ઈમારત વિચિત્ર કૈં ઘાટની;”³

આ કાવ્યની અંદર કવિ આધુનિક નગરની વાત કરે છે. જ્યાં બધા લોકો યંત્રવત્ પોતાનું જીવન જીવે છે. અને કવિ કલ્પના પણ કરે છે કે

કદાચ રાક્ષસે અહીં પોતાના સ્વપ્નબીજનું વાવેતર કર્યું હશે અને તેથી જ તે આ વિરાટ સ્વરૂપમાં આધુનિક અરણ્ય રૂપે ફૂલ્યાં-ફાલ્યાં હશે. આમ, કવિએ અહીં આધુનિકતાને આધુનિક અરણ્યના રૂપમાં રજૂ કરી છે.

'મ્યૂઝિયમમાં' કાવ્યમાં કવિ સિંહને જુએ છે. અને તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તને હું જોઉં છું ત્યારે જાણે કે હું વનમાં ઊભો હોય તેવું લાગે છે. અહીં કવિ પોતાની વ્યથા રજૂ કરે છે અને અંતિમ પંક્તિઓમાં કટાક્ષનો તણખો મૂકે છે.

“તને હું જોઉં છું,
અને... નહીં, નહીં, હું જોઉં માત્ર તાહરીપ્રતિકૃતિ;
તને હું જોઉં છું ન, જોઉં માત્ર સ્વપ્નની જ વિકૃતિ.

“4

'મ્યૂઝિયમમાં' કાવ્યમાં સિંહને જોઈને કવિને જે અનુભૂતિ થાય છે તેનાથી વિપરીત અનુભૂતિ પિંજરામાં પુરાયેલા સિંહને જોઈને કવિ 'ઝૂમાં' કાવ્યમાં વ્યક્ત કરે છે. જંગલમાં છૂટા ફરતા સિંહમાં જે સ્ફૂર્તિ, ઝનૂન અને પૌરુષ છે, તે બધું જ પિંજરામાં પુરાયેલા સિંહમાં પણ છે; પરંતુ વન્યભૂમિની વિશાળતા અને આઝાદી તેની પાસે નથી. અહીં કવિ ગુલબંકી છંદ દ્વારા કાવ્યમાં ચમત્કૃતિ સાધે છે. અંતિમ પંક્તિમાં કવિ આધુનિક માનવીની માનસિકતા સિંહને કેન્દ્રમાં રાખીને વ્યક્ત કરે છે;

“ પિંજરે પૂરી તને જણાવશું
સમાજની કળા બધીય, સભ્યતા ભણાવશું,
અને બધાંય માનવી અમે થશું
તને જ જોઈ જોઈ સભ્યતા થકી પશુ.”⁵

આધુનિક માનવીની વિડંબના અહીં વ્યક્ત થઈ છે. નિરંજન ભગતે માનવ નિયતિની વક્તા અહીં રજૂ કરી છે. મનુષ્ય સિંહને પિંજરામાં પૂરી તેને સમાજની બધી કળાઓ અને સભ્યતા શીખવે છે, જ્યારે બીજી બાજુ બધા માનવીઓ સિંહની સભ્યતા જોઈ જોઈને પશુતા શીખે છે.

'એક્વેરિયમમાં' ગુલબંકી છંદમાં રચાયેલું કાવ્ય છે. આ કાવ્યમાં 'માછલી'નું પ્રતિકાત્મક આલોખન થયું છે. આ રચના દ્વારા પણ મહાનગરવાસીઓની નિરર્થક ભાગભાગ અને કૃત્રિમ જીવનને પ્રતિકાત્મક રીતે ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. 'એક્વેરિયમમાં' રહેલી માછલી પોતે સમુદ્રમાં છે તેવી અનુભૂતિ સાથે પોતે નિરર્થક અને કંઈક પ્રાપ્ત કરી શકવાની દોડમાં વ્યર્થ પ્રયાસ કરે છે. તેની વાત કવિ અહીં રજૂ કરતા કહે છે કે;

“ વેંતવેંતમાં જ ગાઉ ગાઉ માપવા
અને ન ક્યાંય પહોંચવું,
સદાય વેગમાં જ પંથ કાપવા,
ન થોભવું, ન શોચવું.”⁶

અહીં નગરજીવન જીવતા મનુષ્યની યાંત્રિક અને ખોખલી જીવનશૈલી અને સંબંધોની કૃત્રિમતાને કવિએ આ કાવ્યની અંદર માછલીની પ્રતિકાત્મક અભિવ્યક્તિ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે.

કવિ નિરંજન ભગતે 'એરોડ્રોમ પર' કાવ્યની અંદર વિહંગ (પક્ષી)ની વેદના વ્યક્ત કરી છે;

“ પર્ણહીન વૃક્ષની અહીં વિશાળ ડાળ
ન નીડમાં, નભે જ ગીત ગાય એકસૂર;
સ્હેલતું, સદાય સ્હેલતું,
પરંતુ શું સુભાગ્ય કે ઈંડું ન મેલતું ! ”⁷

આમ, આ કાવ્યમાં નગરની અંદર રહેતા વિહંગની વ્યથા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પોતાને ઈંડું મૂકવું છે પણ ક્યાં મૂકવું ? એ પ્રશ્ન છે. કેમકે વૃક્ષ ઉપર તો પર્ણો જ નથી. આધુનિક સમયની અંદર માનવીએ પોતાની વસાહત બનાવવા માટે કેટલાય વૃક્ષોનું નિકંદન કાઢ્યું છે અને અમુક વૃક્ષો તો સાવ સુકાઈ ગયાં છે. તો આ અબોલ પક્ષીઓ કઈ રીતે પોતાની વસાહત બનાવે ? અહીં વ્યંગ્ય પ્રગટ થાય છે.

'કાફેમાં' કાવ્યની અંદર કવિએ નગરમાં વસતા મનુષ્યની વિડંબનાઓ ઉપજાતિ છંદમાં વ્યક્ત કરી છે. આ સ્થળવિષયક કાવ્યની અંદર

મનુષ્યના વ્યથાભાવને કલ્પન દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે;

“ કાફેમહીં મંદ પ્રવેશતી, યથા
સમુદ્રનાં રુદ્ર તૂફાન સૌ સહી
કો ભગ્ન નૌકા તટ નાંગરી રહી;
કોફી નહીં, ત્યાં કપમાં હતી વ્યથા. ”⁸

'ફોકલેન્ડ રોડ' કાવ્યમાં આધુનિક સમયની અંદર થતાં સ્નેહલગ્નના નગ્ન સ્વરૂપને વ્યક્ત કર્યું છે. નિરંજન ભગતે 'ફ્લોરા ફાઉન્ટન' કાવ્ય ગુલબંકી છંદમાં લખ્યું છે. આ કાવ્યમાં મહાનગર મુંબઈનું વાસ્તવિક ચિત્ર ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. અહીં કલ્પનશક્તિ દ્વારા કાવ્યને સિદ્ધ કરવામાં કવિ સફળ રહ્યા છે.

'ફાઉન્ટનના બસસ્ટોપ પર' આધુનિકતાવાદી લક્ષણો ધરાવતી સુદીર્ઘ કાવ્યરચના છે. આ કાવ્યમાં નગર, નગરમાં વસતા માનવીઓ, નગરની કુરૂપ વાસ્તવિકતા, માનવીની વ્યર્થ દોડ, લક્ષ્યવિહીનતા, દિશાશૂન્યતા, માનવજીવન અને પ્રવૃત્તિની ક્ષુલ્લકતા, ભીડ (ગીચતા), સંવેદનતાનો અભાવ (સંવેદનશૂન્યતા) જેવાં આધુનિક ગણાયેલાં ભાવસંવેદનો નિરૂપાયાં છે. કવિએ મહાનગરોની અંદર વૃક્ષો અને કુદરતી પ્રકૃતિનાં દર્શન કેટલાં દુર્લભ હોય છે તે અહીં કટાક્ષ કરતાં બતાવ્યું છે;

“ ઊગ્યાં છ એમ તો અહીંય (ભૂલથી જ ?) જૂજ
વૃક્ષ,
વ્યર્થ ? ને વિચિત્ર ? ના, કદાચ એ જ એક આશ
કે હજી થયો ન સર્વનાશ; ”⁹

'ચર્ચગેટથી લોકલમાં' કાવ્યમાં કવિએ ચર્ચગેટનું પ્લેટફોર્મ જાણે કે કોઈ બેટ હોય તેવી અનુભૂતિ કરાવી છે. આ કાવ્યમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને પ્રયોગશીલતાને સિદ્ધ કરી બતાવી છે. 'હોર્નબી રોડ' કાવ્યમાં કવિ સ્નિગ્ધ, સૌમ્ય અને સપાટ એવા આસ્ફાલ્ટના રોડની વાત વ્યક્ત કરે છે. આસ્ફાલ્ટ રોડ પર વૃદ્ધ, યુવાન, મજૂર, કારકુન,

ટાઈપિસ્ટ, સ્ત્રી લલનાઓ અને કેટલાય કવિ જેવા કવિઓ સવારસાંજ કામકાજ હોય કે ન હોય; છતાં આવ-જા કરે છે. તે કવિ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે;

“ અહીં સવારસાંજ,
હોય કે ન હોય કામકાજ,

કેટકેટલાં મનુષ્ય – એકમેકથી અજાણ
ને છતાં ન કોઈ પ્રેત, સર્વમાં હજીય પ્રાણ- ”¹⁰
અહીં 'હોર્નબી રોડ' પર આવતા દરેક વ્યક્તિઓની નિરર્થકતા અને વિડંબના વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

'કોલાબા પર સૂર્યાસ્ત' કાવ્યમાં નગરમાં આથમતા સૂર્ય પછીનું કેવું દૃશ્ય સર્જાય છે તેનું ચિત્ર ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. સૂર્ય અસ્ત થઈ રહ્યો છે, છતાં નગરમાં રોજિંદા જીવનની વ્યર્થ દોડધામ ચાલુ જ છે અને કાફેમાં પ્યાલા, રકાબી, છરી વગેરે વસ્તુઓનો ખખડવાનો અવાજ આવી રહ્યો છે. કવિ અંધકારમાં ડૂબતા સંસારની વાત આ રીતે વ્યક્ત કરે છે;

“ જાણે સ્તબ્ધ થતો થીજે પવન શું, ને અબ્ધિ તો
કાચનો,
શૂન્યત્વે સઘળું ડૂબે તિમિરમાં સંસાર આ સાચનો,
”¹¹

કવિ નિરંજન ભગતનાં કાવ્યોમાં મહદંશે સૂર્યાસ્ત, અંધકાર, તમિસ્ત્રલોક, તિમિર જેવા શબ્દો પ્રયોજાયેલા છે. જે પ્રતિકાત્મક રીતે નગરજીવનમાંથી અદૃશ્ય-લુપ્ત થયેલા પ્રકાશ-તેજને સૂચવે છે. આ બધા શબ્દો ધુમ્મસાઈ ગયેલા માનવજીવનને ઉપસાવતા હોવાથી આ પ્રકારના વર્ણનમાં આધુનિકતાવાદી વલણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

'એપોલો પર ચન્દ્રોદય' સોનેટ રચના શાર્દૂલવિકીડિત છંદમાં રચાયેલ છે. આ સોનેટ કાવ્યમાં કવિએ રાત્રિના અંધકારમાં થતા ચન્દ્રોદયથી રચાતા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની વાત રજૂ કરી છે. રાત્રિના અંધકારમાં એપોલો તટ પર

રોશનીથી રસ્તાઓ ભભકે છે અને અસંખ્ય ભીડ લોકોની જોવા મળે છે. અહીં પણ મહાનગરની રાત્રિની કૃત્રિમતા પ્રગટ થાય છે.

‘પ્રવાલદ્રીપ’ની આધુનિક રચનાઓમાં ‘પાત્રો’ શીર્ષક હેઠળ મુકાયેલ કવિ, ફેરિયો, આંધળો, ભિખારી, વેશ્યા અને પતિયો એમ છ પાત્રોની ઉક્તિઓ દ્વારા આધુનિક સમાજ અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અદૃશ્ય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ કાવ્યમાં ‘ભિખારી’ની ઉક્તિઓ માનવ-માનવ વચ્ચેના તેમજ માનવ અને ઈશ્વરના સંબંધોમાં આવેલ પરિવર્તનને વ્યક્ત કરતી હોવાથી આધુનિક છે. તેની ઉક્તિઓ જોઈએ...

“ આ હાથ જે સામે ધર્યો

એ હાથને ઘડનારનો પણ હાથ
એના જેટલો લાચાર ને પામર ઠર્યો,
ત્યાં કોણ કોને આપશે રે સાથ ? “¹²

આ નગરમાં રહેતા ફેરિયાની કેવી દશા છે તે ‘ફેરિયો’ રચનામાં વ્યક્ત થઈ છે. અચેતન-જડ એવી ભીંત અને વૃક્ષોમાં પણ સમયાંતરે પરિવર્તન આવે છે, પરંતુ ફેરિયાના જીવનમાં કોઈ પરિવર્તન આવતું નથી. આ વાત રજૂ કરતા ફેરિયો કહે છે કે;
“ જોકે મને સૌ ફેરિયો કહે છે છતાં ફરતો નથી,
પણ એમ તો મારું નસીબે ક્યાં ફરે છે ? “¹³

અહીં, ફેરિયાને બધા ફેરિયો કહે છે છતાં એ ફરતો નથી. એમ એના જીવનમાં પણ કોઈ બદલાવ આવતો નથી. અહીં આધુનિક સમયની અંદર આ ફેરિયાની વ્યથા વ્યક્ત થાય છે. ફેરિયો એકવિધ જીવનથી કંટાળી ગયેલા નગરવાસીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે નિરૂપાયો છે. આ જ પ્રમાણે ‘આંધળો’ રચના પણ આંધળાની વ્યથા અને સમસ્યાઓ રજૂ કરે છે. પોતાના જન્મ વિશેની શંકાના કારણે આંધળો કહે છે;

“ કે શું હજુ હું ગર્ભમાંથી નીકળ્યો ના બહાર
તે મારા જન્મને કેટલી છે વાર ? “¹⁴

આમ, ‘પાત્રો’માં કવિ, ફેરિયો, આંધળો, ભિખારી, પતિયો અને વેશ્યા આ આધુનિક મહાભારતના પાંચ પાંડવો અને એક દ્રૌપદી એમ કુલ છ પાત્રો નિરૂપાયાં છે. આ કાવ્યગુચ્છ ભાવસંવેદન, નિરૂપણરીતિ, ભાષા અને જીવન પ્રત્યેના દૃષ્ટિકોણના સંદર્ભે આધુનિકતાવાદી છે.

‘ગાયત્રી’ કાવ્યમાં આધુનિક નગરના આધુનિક મનુષ્ય માટેની પ્રાર્થના વ્યક્ત થઈ છે. આ કાવ્ય પ્રાતઃ, મધ્યાહન અને સાંચ એમ ત્રણ વિભાગમાં વિભાજન કરીને લખવામાં આવ્યું છે.

“પ્રાતઃ

સિન્ધુશય્યા પરે સૂતી સ્વપને નીંદરમાં સરી,
આછેરાં અંચલો ધારી નગરદ્રીપ-સુન્દરી ;
મુખે છે મૃત્યુનો લેપ, ગીતનો સુરમો દુગે,
ધીરેથી ઊછળે છાતી હૈયે શા હીરલા ઝગે; “¹⁵

ઉપર દર્શાવેલ કાવ્યમાં કવિએ નગર અને માનવી વચ્ચેનો દ્રઙ્ઙ રજૂ કર્યો છે. નગરની અંદર મનુષ્ય જ્યારે એકલો હોય છે ત્યારે તેને સમૂહમાં હોય તેવો અનુભવ થાય છે અને સમૂહમાં હોય ત્યારે એકાંતનો અનુભવ થાય છે. મહાનગરની અંદર ક્ષણમાં થતા બાહ્ય અને ભૌતિક પરિવર્તનની વચ્ચે માનવીને માટે આંતરિક અને આધ્યાત્મિક પરિવર્તન અશક્ય છે. મનુષ્યમાં નિર્વાસન, નિબદ્ધતા, નિર્વેદ, નિસરતા, નિરાધારતા અને નિર્વીર્યતાનો સ્પર્શ થાય છે. વ્યક્તિ મૃત્યુને જીવન માને છે અને જીવનને મૃત્યુ માને છે અને પોતે પોતાનું જીવન જીવ્યા વગર જ મૃત્યુ પામે છે. અહીં કવિએ નગરમાં વસતા માનવીની આંતરિક માનસિકતાને પ્રગટ કરી છે. ‘ગાયત્રી’માં બાહ્ય જગતમાં કે બાહ્યજીવનમાં સંઘર્ષ નથી, પરંતુ આધુનિક મનુષ્યના આંતરજગતમાં, આંતરજીવનમાં, આધુનિક મનુષ્યના ચિત્તમાં, દ્વિદલ વ્યક્તિત્વમાં સંઘર્ષ છે.

આમ, ‘પ્રવાલદ્રીપ’નાં કાવ્યોમાં ‘આધુનિકતાનું અરુણ પ્રભાત’ આપણે જોઈ શકીએ

છીએ. આ કાવ્યોમાં આધુનિક નગર કેવું હોવું જોઈએ અને કેવું છે ? આધુનિક મનુષ્ય કેવો હોવો જોઈએ અને કેવો છે ? એવી પ્રશ્નોત્તરી કરવામાં આવી છે. આ કાવ્યોમાં માત્ર મહાનગર મુંબઈ અને મુંબઈના મનુષ્યોની જ નહીં પણ આધુનિક નગર અને આધુનિક મનુષ્ય માત્રની વેદના, પીડા અને કરુણતા છે અને આ પીડા અને કરુણતા પ્રત્યે સંવેદના અને કરુણા વ્યક્ત થઈ છે. આમ, કવિશ્રી નિરંજન ભગતનું ગુજરાતી નગર કવિતામાં વિશિષ્ટ અને મૂલ્યવાન પ્રદાન રહ્યું છે. આધુનિકતાના સંદર્ભે આપણે જ્યારે નિરંજન ભગતના 'છંદોલય' કાવ્યસંગ્રહમાં સંગ્રહિત 'પ્રવાલદ્રીપ'નાં કાવ્યો તપાસીએ છીએ ત્યારે તેની અનેક વિશિષ્ટતાઓ અને લાક્ષણિકતાઓ જોઈ શકીએ છીએ. માટે જ ગુજરાતી કવિતાની અંદર આધુનિકતાવાદી વલણ અને આધુનિક જીવનશૈલીનું સૌપ્રથમ આલોખન નિરંજન ભગતના 'છંદોલય'માં સંગ્રહિત 'પ્રવાલદ્રીપ'નાં કાવ્યોથી જ થયું હશે, તેવું આપણે તેમની કવિતાઓના આસ્વાદન દ્વારા ચોક્કસપણે કહી શકીએ.

10. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૧૮
11. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૧
12. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૫
13. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૩
14. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૪
15. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૮

● સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ :

1. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય (ઈતિહાસ), લેખક. પ્રિ.ડૉ.બહેચરભાઈ ર. પટેલ, પ્રકાશક. નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ-અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૮૪, પૃષ્ઠ નં-૪૪૮-૪૪૯
2. ભગત, નિરંજન, 'છંદોલય', પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૭૪, પૃષ્ઠ નં-૨૦૧
3. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૨
4. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૩
5. એજન, પૃષ્ઠ નં- ૨૦૪
6. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૫
7. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૬
8. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૭
9. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૧૦